

Regurdientscha fa pitir : patratgs sur da "Fein selvadi" da Toni Halter

Autor(en): **Camartin, Iso**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)**

Band (Jahr): **61 (1976)**

Heft 6

PDF erstellt am: **07.09.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-881792>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Regurdientscha fa pitir

Patratgs sur da «Fein selvadi» da Toni Halter

dad Iso Camartin

«Vacca tschocca, matta zoppa,
dunna goppa, um sbutlau»
Ord la crestormazia

«Essas stai a teater si Segnas?»

«Na, buca aunc; tgei fan ei uonn?»

«Gl'ei fetg legher. Il toc ha num: regurdientscha fa pitir.»

La cumedia seclamava naturalmein «Engurdientscha fa pitir». Mo jeu patratgel savens anavos vid quei lapsus da lungatg che jeu hai udiu avon onns. En las errurs da lungatg sezuppan bugen verdads, sco Sigmund Freud ha demonstra. Che regurdientscha sa far pitir, ei schizun ina verdad gnanc zuppada. Ins stuess esser sogns ni naivs, sche ins anfluss nuot egl agen vargau che trubistgass ins e dess da patertgar.

Il vargau betta sias umbrivas e stgirenta la veta da mintgin. Per il singul essan nus prompts da conceder quei. Ei drova gie gnanc settractar da cuolpa ni falliment. Spira casualitad tonscha per umbrivar il present ed il futur. Inaga che il temps ei daventaus patrun da nossas acziuns, selaian ellas buca eliminar pli. Quei che ei gartegiau resta e viva sco quei che ei falliu e muncau.

Mo vala quei sulettamein per il singul? Dat ei buca era enzatgei sco in destin communabel? Vegn buca era ina famiglia, ina generaziun e schizun in entir pievel persequitaus digl agen vargau? Era quei astgan ins ualvess dubitar. Il carstgaun ha bein la disa da veser siu vargau en ina glisch mitigonta e beinvulenta. Quei sto el forsa far per haver la dretga curascha da viver. Mo el ha era la tendenza da schizun glorificar il vargau, cunzun il destin communabel. El tegn ault descendenza e tradiziun, el setegn vid l'atgna historia e communitad, el protegia la schlatta, ord la quala el vegn. Specialmein en temps, cu las tradiziuns ed ils usits ein periclitai, sedrezzan ins anavos ed admira la coherenza vargada e las forzas d'antruras. Aunc la populaziun, la pli degenerada insista sin in passau glorius, heroic e saun. E beinsavens neschan novs impuls e regiuvinaziun ord ina relaziun viva enviers il vargau.

Mo quei ei buca tut. Sper la historia dalla gloria e vigur dat ei quella dalla barbaria e capitulaziun. Gnanc in soli sulet progress ed avantatg che fuss

buca pagaus caramein cun malgiustia, zanur e suffrientscha. Quel che careza veramein la historia per capir meglier il temps actual, piarda buca ord egl la secunda mesadad dil vargau: quei che ei vegniu sut las rodas, ferton che il progress ruclava anavon senza retegn; quei che ins ha zappitschau, ni silmeins survesiu e negligiu; las vuschs fleivlas e las existenzas dall'umbriva; cuortamein: tut quei che leventa il sentiment che regurdientscha fetschi pitir.

Nos poets han rendiu quen detagliau dil vargau edificont ed encuraschont. Pli scars ein en lur ovras ils fastitgs da quei che ei vegniu memia baul en las purginas, che ha pitiu ed ei piriu; da quei che ei restau a mesa via senza purtar fretg; da quei che ei «iu en las caglias», sco nus schein. Bein san e vulan las regurdientschas che nos poets leventan era far «pitir» ils lecturs: igl ei il bia la dolor nostalgica che vegn evocada, l'admiraziun per il vargau cumbinada cun ina critica dil present. Els ein meisters da far sentir nus la sperdita semantifestada denter il bien temps vegl ed il temps actual corrupt. Sche ins enquera denton il rufid dalla historia, il munclus e scavdau, ei la raccolta en las ovras poeticas buca gronda. Quei ei negina particularitad romontscha. La historia dalla cultura ei in summa caracterisada entras ina tschoccadad sorprendenta enviers quei che ei fleivel e che sespiarda discusamein. Ins fa buca feda da paglia e stubla. Ei surve-scha da sternem, sil qual las bestgas culturalas seplaccan e sestendan.

Ils poets denton che palpan il mund sco el ei, e buca mo sco quel sepre-senta a sentiments elevai, han buca exclud ord lur visiuns las ruosnas che ston vegnir emplenidas, avon che ins sa ereger sissu in monument. Els survesan buca quei che stat ell'umbriva d'ina gronda figura, aschispert che quella vegn illuminada. Els seregordan era dil mediocher e fleivel, dil restrenschiu ed ordinari. Els pagan tribut cun lur plaids buca mo als herox, mobein era als survients e gidonters, schizun als valanuots e galiots che vegnan enzaco adina giud via e van quietamein alla malura.

Las ovras da Toni Halter han tuttas enzanua in encarden ed in suddetg per quei che ei vegniu sperasgiu en la veta. Ei valess la peina d'investigar quei inaga da rudien. Sia davosa ovra, novellas e raquens cumpari 1973 sut il tetel «Fein selvadi», dueigi survir cheu mo sco exempel per ina sensibladad sorprendenta enviers la vart umbrivauna dalla veta. Las remarckas che suondan ein exhaustivas ni per igl autur ni per il problem. Ellas resumeschan impressiuns da lectura ed ein buca ina critica litterara. Quei che ellas articuleschan ei la tempra speciala dil resun che ellas san caschunar en in lectur concerniu.

«Fein selvadi» ei buca in'ovra unita, anzi ina cumpilaziun da raquens da fuorma e stil different. Igl autur ha rimnau els en in cudischet, senza pre-

tender che els s'audien ensemen. Quei dat al lectur buca mo la libertad da leger, mobein era quella d'eleger: el sa penetrar leu nua che ei caztga e survargar quei che taluna buc. Legend aschia atras ed entraviers, s'encor-scha il lectur magari che enzatgei entscheiva a far mun en el e survegn ina peisa speciala. Il lectur ei gie buca ina istanza neutrala, mobein plitost in defraudader che empresta cheu ed engola leu enzatgei e fa la finala sco sche el schass anavos tut, cu el banduna il cudisch. Mo inaga che quei spogliader ha fatg siu viadi da rapina atras il cudisch, senta el tgei che ei secavegliau els arcuns da sia olma enguorda. E sche el pleiga dapart tut quei che ei sezugliau el decuors d'ina lectura, sesmarveglia el forsa: el ha probabel fatg fachin tenor ses agens basegns; el ha encuretq risposta, cunfiert ni irritaziun per ed encunter quei che fatschentava el.

Nossa litteratura romontscha ei in excellent mied per emprender d'enconuscher l'atgna derivonza sociala e culturala. Aunc en la pli schampra historia e la pli uiarscha poesia san ins anflar las ragischs d'ina tradiziun da lungatg. Atras quella san ins penetrar vinavon tier las fuormas da veta sparidas e fixadas mo sco skelets documentars en nos plaid. Ei dat segiramein litteratura da pli aulta valeta artistica che la romontscha. Mo buca ina outra cuntegn per nus da lieunga romontscha la clav per capir meglier nossa derivonza sociala e nies caracter particular. Perquei essan nus grondamein dependents dallas informaziuns che ella include. Per funcziun primara ha ella bein da divertir nus, mo ella ei era il reservuar prezios, ord il qual nus retergein il sclariment sur nies passau. – E cun quei essan nus sil precint da scarplir quei che savess forsa serentar vid in lectur atraviers ils raquens en «Fein selvadi».

Sco quasi tutta litteratura contemporanea romontscha ein era quels raquens concentrai sin quei che ins astgass numnar il «problem da sava», vul dir: tgei che ei munta da far il pass ord ina tradiziun purila e plitost isolada en in mund modern cul bul da contact, brat, midada e dissoluziun. La litteratura reflectescha quei che ei veramein il problem cardinal romontsch da nies temps: tgei che vegn a schabegiar cun nossas valladas romontschas e lur habitonts els proxims decennis. Litteratura tschenta quella damonda en fuormas concretas, mo era figurativas e simbolicas. Ella modellescha tips e situaziuns che incarneschan ils prighels: fascinaziun per il niev, fixaziun vid igl antiquau, sperdita d'orientaziun e sustegn, transformaziun da basegns e giavischs. En quei senn ei nossa litteratura romontscha pli actuala che siu renum: ella emprova da documentar aschi bein sco pusseivel las midadas en rocla. Schebein il rendaquen litterar vegn fatgs era en ina fuorma moderna e valeivla, ei in'outra damonda. Sia valeta documentara ei denton ord questiun.

La gronda part dils raquens da Toni Halter lai encorscher che igl autur ei in fervent admiratur (ed in excellent registrader) dalla veta tradiziunala en nos vitgs romontschs, e che el mira cun ina buna purziun disfidonza sin il progress rubiesti che sepatruna senza schanetg dil reservat romontsch. Duae fleivleziass ha Toni Halter denton buca: el denunziesscha buca il present, damai che quel stauscha d'ina vart il mund d'antruras, ed el survesa buca las biernas che nossa tradiziun purila haveva era vid sesezza. Probabel eis el sez memia zun gavunaus cun las engaldientschas e la solitariadad sfundrada en la veta muntagnarda per ludar orembora quella fuorma da veta sin sparir. Tenor miu magnegiar ei nuot aschi impressiunont en ils raquens da Toni Halter sco il schanetg, la discreziun e l'affecziun che el muossa per quei che ei mutilau, falomber e fallus en nies miez.

«In grond migliac da ventira donnegiada» excloma il raquintader ingada. Mo quei che fa migliac en ina scena da spital ei repartiun en quantitads pli finas e meins tscherniblas sin las varga 200 paginas che descrivan la veta en tiara romontscha. Lein dar in'egliada sin enzacons exempels:

Il «sventirau dil Tristel» – aschia vegn igl um descrets inagada, ei sco tip in'unfrenda derasada da relaziuns restrenschildas. Ina economia «naturala», schizun raziunala, mo brutala en ses effects per quels che ella destinescha sco survients e buca sco patruns, stat davos ils schabetgs da quella historia: nua che igl ei pauc, astgan ins buca parter, aschiglioc resta ei nuot. Gestadad enviars il singul fuss la sperdita dil bein communabel. Per subsister ston las forzas star ensemen. Ils dretgs dil singul ston vegnir delegai ad in soli sulet che decida e governa ils privilegis. Il «frar grond» (ni era il «frar ferm») ei la speranza da famiglia per la continuaziun d'in menaschi. En temps malsegirs e lischents, nua che igl ei quasi nunpusseivel da fundar ina nova existenza economicamein independenta ord las ressursas da famiglia, ha quei muntau per biars: emigrar ed encurir fadigia (malsegira) enzanua auter. Quel che restava, prendeva en cumpra da darentar fumegl ni fomitgasa el menaschi da famiglia. Quei ei stau il destin da numerusas giuvnas e giuvens en menaschis purils.

«Mo ils pli nauschs e rubiestis acquistan in tgamun; tschels san seser sil carr ni fugir ord via», quei manegia il Teias che viva ensemen cun la famiglia da siu frar Balzer e parta aschia il destin dils auters. Ils temps da crisa gidavan buca ual a mitigar las malulivadads: anzi, ins darentava crius, «mo surtut sedusteivels», sco Halter di, e las difficultads economicas foran lur expressiun en il caracter dils carstgauns e semuossan leu sco direzia, rubiestiadad e spuretgadad in visavi l'auter. Aschia darenta Teias en tuts graus in sutfittadin dalla ventira: el pitescha vid sia funcziun subsidia-

ra el menaschi d'in auter; ins lai sentir el siu stadi da fumeagl ed aschia regia schalusadad, permalanza e surasenn.

«Ei han detg nuot – sco sche tut secapess. E jeu mez hai era buca anflau il plaid». Il pli engreviont ei forsa che ins plaida buca in cun l'auter en talas situaziuns. «Si per negin san ins buca s'exprimer», di il Teias. La miseria vegn veseivla en sia profunditad il mument che Teias relata a siu cum-pogn da spital tut igl entiert che el ha lagutiu e satrau en siu intern durant ils onns. Ord la metadad e disfidonza nescha la forza la pli destructiva per la ventira: il permal. Omisduas varts caschunan e prendan permal. Aschia creschan ils mirs denter ils carstgauns che vivan sut il medem tetg. La historia dil Teias ha bein era radis da sulegl: mintgaton emblida il carstgaun las circumstanzias e vegn ord ils lagugns da sia izolaziun: affons surve-schan magari sco punts, era sche ins ei buca lur bab e mo lur aug. Ed alla fin, cu il frar-patron pren cussegli tier il frar-fumeagl, avon che vender in armal, semuossa en quei meins in segn da reconciliaziun che enzatgei auter: la spuretgadad che empeila mintga solia emprova d'acceptar in l'auter. Nuot sclarescha la historia dil Teias meglier: La veta dira e reducida engreviescha il far in a l'auter in plascher. Che esser buns ed aviarts ei lev, nua ch'ils singuls ein ventireivels, ei negina sorpresa. Mo nua che la veta ei plena da grevadetgnas e malgiustia, drova ei gia immens bia mo per schar in l'auter en ruaus.

Buca mo paupradad en famiglia sa crear malgiustia ed izolaziun. Era defects e malsognas corporalas spartan ils carstgauns in da l'auter ed excludan ils donnegiai dils privilegis dils sauns e vigurus. La historia dil nurser Peder Cott ei in exempel per igl agir e pitir d'in giuven che para d'esser suttoposts al mal caduc e vegn tractaus da siu ambient sco in esser human da valeta reducida. Per fugir las agressiuns da ses cumpogns dad alp seretila el en siu «camberlet isolau». Halter scriva: «Dadens er'ei pauc: ina fueina, ina meisetta, in baun ed ina treglia. Mo vid il mir pendeva in spieghel. Peder duvrava quei urdein per salvar sia perschasiun propria. Cura ch'el mirava sia fatscha el reflectader, sesenteva el equals a ses cumpogns.» Peder pitescha surtut, damai che ins ha renviu el dil survetsch militar. La historia descriva co Peder vegn en contact cun in schul-dau-desertur, fugius sur ils cunfins da sia tiara durant l'uiara. Peder meina quel tochen tier la tegia d'alp ed anfla aschia caschun da sevestgir cun il tschiep d'uniforma dil schul-dau. Sefittaus en quella moda sviluppescha el in caprezi ed ina hostilitad sorprendenta enviars confumepls e superiurs, ed ei vegn tier ina sbarrada. Davos quei accident relata Halter cun fin sentiment la psicologia d'in supprimiu el mument che quel acquista

simbolicamein quei che ins ha buca concediu ad el: il dretg e la pussevilladad d'esser schuldau.

La historia ei commoventa, damai che ella reviva ils stadis emoziunals, en ils quals la malsegirtad setransformescha en agressiun e violenza. L'amur propria, cultivada sco recumpensa per la renconuschientscha snegada, ei il vehichel che transportescha quei giuven ord sia izolaziun en igl accident. Inaga che igl object desirau vegn en vesta, seslucca la lieunga e la fantasia: il giuven nurser vesa sesez gia armaus cun ina mitraglia sco protectur da siu fecler. El sesplenghegia en la mondura dil schuldau all'entschatta mo avon siu spieghel, mo la curascha e la pissiun creschan, e la finala sepresenta el avon ses cumpogns d'alp sco schuldau, dond camonds e depechas. La realisaziun momentana da ses siemis fa daventar el eivers enviars la realitad: il pauper nurser sefa tier tut sias mendas aunc ridiculs.

Cuortamein alleghescha Halter quei che savess esser la ragisch per il svარი dil nurser: «Ils cumpogns en tegia anflavan adina puspei novas supposiziuns per vergagnar el cun siu bul ominus. El s'alterava e cudizzava cheutras ils burgali a novas attaccas.» Ils carstgauns han bien dun d'eruir, nua mintgin ei il pli vulnerabels. Cu ins ei sez mo miez ventireivels, foran ins bugen en las plagas dils auters. Las aggressiuns van forsa ensiviars e senutreschan ord il squetsch dils pli fermes. Las sancziuns denton van engiu e tuccan ils fleivels. Sche ils fleivels sedostan, schabegia quei il bia en fuormas che exponan els dublamein al sprez ed alla superioritad dils fermes. La historia dil Peder tralai da raquintar vinavon la veta dil nurser en siu fecler. Mo l'episoda cuorta dil siemi realisau en la veta da quei giuven ha forsa priu ad el la curascha da contemplar sesez vinavon en siu spieghel. Far schliata figura avon ils auters ei bein mo il donn pign en ina tala experientscha. La zanur che maglia la perschuasiun propria ei il pli savens la suletta trofea che ils fleivels scumpentan ord lur cumbat cun ils fermes.

Isolaziun e separaziun dat ei era sin fundament da caussas meins engreviontas che fleivleziyas corporalas. Il raquen sur «ils affons dall'ucliva» lai encorscher che la societad humana metta tiarms alla cordialitad ed entelgientscha ord raschuns aschi casualas sco provegnientscha locala. In giudicar derasau conferma che en in uclaun isolau ston era carstgauns pli curios e meins socialisai viver. L'impressiun da spuretgadad ed atgnadad semantegn damai che il carstgaun drova differenzas e mieds per sedi-stanziar. «La tenientscha murglinada dils scolars isolai» surlai quels a pregiudezis variants. Aschia croda il suspect d'in enguladetsch en scola igl εμπрем sin els. Il poet scriva: «Agens, quei ein els, serrai e disfidonts,

mo sfarfatgs gnanc ton buc. En gliez grau salvassen quels dil vitg il surmaun. Mo ils indezis plaidan encunter els. E sch'els vessen declarau frestgamein e dad ault ch'els seigien innocents. Mo quei far da met e da mogn stgirenta la situaziun.» Ei semuossa che ils treis affons dall'ucliva ein innocents, e che lur sedepurtar malsegir e met ha gidau a trer ils suspects sin els.

Pertgei fa la veta retratga en in uclaun ils carstgauns «agens, serrai e disfidonts»? La risposta ei buca aschi semplia. Dil temps che ils mieds da communicaziun havevan aunc buca penetrau en las pli allontanadas uclivas, regeva leu probabel in profund silenzi sco ambient natural. Per il sentiment dils habitonts stuevan vuschs e caneras parer enzatgei dubius e jester, characteristic forsa per l'ustria dil vitg ed il marcau. Ins munglava esser precauts cun quels dalla lieunga leva e dils plaids prompts. Grondas lallas levantavan cun raschun suspect e prighel da vegnir trumpaus. Nus d'ozildi che havein empriu d'ir entuorn cun plaids e d'enconuscher lur rampins, savein strusch haver la dretga idea da quella tema legitima enviers il mund dalla communicaziun che stueva sorprender ils isolai e retratgs. Nus anflein schizun deletg e distracziun en nies paterlar, parlahar e discussiunar. Continuadamein vegnin nus inundai da plaids e fagein aschia strusch feda pli dad els. Nus havein probabel gia piars il sentiment per quella reserva fundamentala enviers nos plaids e quels dils auters, ensem cun biaras outras reservas. Mo la veta retratga sfarlata ils plaids aschi pauc sco enzatgei auter. Ins di il necessari e cun quei basta. Igl essenzial schai gie buca mo els plaids. Ni forsa tuttina?

Agens, serrai e disfidonts ein ils affons dall'ucliva mo anoviars. Denter els anflan ei plaids per secatinar, mo era per dir, silmeins discusamein, in a l'auter: «Oz hai jeu giu plascher da tei», cu els selegran. Mo els ein aunc giuvens e natural. Lur experiencias cun il mund d'anoviars vegnan forsa a render els hostils e far piarder ils plaids cordials che els han aunc in per l'auter. Nua che igl ei affons, anflan ins era speranzas. Quels che han neginas pli, che ein endiri e setrumpai, carschentan l'atgnadad e disfidonza, aschia che ella tucca buca mo ils jasters, mobein sevolva enviers els sezs e lur pli proxims.

Ei seschass encurir ditg vinavon persunas e situaziuns en quels raquens da Halter, nua che la miseria dalla carstgaunadad s'ignivescha, fa entiert alla veta e semischeida cun las pintgas recumpensas che ina veta aunc aschi tarschinada po egalar.

Quei vala per il resgiader da Mulinatsch, per l'enigmatica pastura Deta, per ils members dalla famiglia che veglian ina notg en ca-lur avon ina bara, mo ei vala era per ils muments, els quals il raquintader lai fierer il lectur

ina egliada en siu intern: en tocs sco «Encarschadetgna», «Miu vitget», «Mond sin viadi» e «Davon ils cavals». Naturalmein ei quei mo in aspect da «Fein selvadi». Ei dess auters d'impurtonza, sco per exempel l'ironia e la critica en «Il proprietari», «Il marcadont e siu fegl» e «Nossa perdanonza». Il tetel dall'entschatta «Regurdientscha fa pitir» ei pia buca il sulet «surnum» per quella collecziun da texts. Mo el para a mi sche buca da «consister ord» sche silmeins «d'insister sin» il messadi moral che sefuorma en quels raquens. «Vacca tschocca, matta zoppa, dunna goppa, um sbutlau» ei en in senn real e simbolic ina part da nossa realitad e da nies artadi social e cultural. Nus savein bien grau a Toni Halter per schar sentir nus quei atras ses raquens en moda fina e nianzada. Il traumaturg per nies vargau ei naturalmein buca il poet. Mo forse il giavisch che secristallisescha en sias ovras: da sminuir e levgiar quei che fa pitir.